

Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883)

verzameld en toegelicht

door

Dr. Gilbert DEGROOTE

In the world men must be dealt with according to what they are, and not to what they ought to be ; and the great art of life is to find out what they are, and act with them accordingly.

Charles C. F. Greville *.

I

INLEIDING

1. *Waarom publikatie in de „Handelingen” ?*

Reeds bij de stichting op 6 februari 1870 was Hendrik Conscience (1812-1883), samen met o.a. J. F. J. Heremans, J. A. De Laet, Fr. De Cort, J. Van Beers, Em. Hiel, E.H. J. Bols en Max Roeses lid geworden van de *Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde*. Van 23 april 1879 tot zijn overlijden op 10 september 1883 was hij bovendien erevoorzitter van de Zuidnederlandse¹. Het is ongetwijfeld ten volle verantwoord, en een daad van piëteit tevens, in de publikatie van de vereniging, die hij jarenlang door een trouw lidmaatschap en vervolgens door het erevoorzitterschap met de luister van zijn internationaal-beroemde naam tot sieraad strekte, deze verzameling brieven van zijn hand te laten verschijnen.

2. *Betekenis van deze onuitgegeven en weinig gekende brieven*

De mogelijkheden voor uitgave in een tijdschrift zijn uiteraard beperkt. Daarom hebben we ernaar gestreefd al de brieven van Conscience, die we sedert onze editie van zijn correspondentie met

* Vgl. Gamaliet Bradford, *Biography and the human heart*, Boston and New York, 1932, p. 4.

1. Vgl. Gilbert Degroote, *Hendrik Conscience en de Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde* in *Handelingen van de Kon. Zuidnederl. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, 1962, blz. 5-7.

zijn uitgevers, konden verzamelen, met een zo sober mogelijke commentaar te voorzien. Het is bekend, dat in de grote cultuurlanden uitgaven van auteursbrieven reeds lang tot de gevestigde gewoonten behoren, terwijl men bij ons nog wel eens huiverig blijkt te staan tegenover het openbaar maken van dergelijke soms intieme getuigenissen. In Frankrijk werd de waarde van zulke documenten aan de zijde van de letterkundigen zelf, herhaaldelijk en door niemand minder dan een hoogstaand auteur als Stendhal ten zeerste geprezen. Het spreekt intussen vanzelf, dat met deze uitgave geen ontluisterende indiscretie of verschuiving van belangstelling naar de persoon van de schrijver in het nadeel van de betekenis van zijn arbeid en oeuvre wordt beoogd. Het moge een verhelderingspoging zijn uitsluitend in dienst van de streving naar waarheid die, hopen wij, niet al te zeer beneden de wijsheid en de tact zal blijken te staan, die Conscience zelf zo vaak als briefschrijver hebben gekenmerkt.

Veruit de meeste stukken uit onze verzameling zijn *inedita*, en worden hier voor het eerst volledig en tekstgetrouw gepubliceerd. Met „weinig gekende” bedoelen we brieven, die nog niet in het ruimer verband van de twee reeds bestaande edities opgenomen werden: de *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience* (1837-1851), die door A. Jacob werd samengesteld, en de correspondentie van H. Conscience met zijn uitgevers, inzonderheid J. P. Van Dieren (1854-1882), die ik met wijlen J. De Schuyter reeds mocht in het licht geven². Deze „weinig gekende brieven” liggen bovendien vaak verspreid over minder toegankelijke uitgaven, tijdschriften of dagbladen, en autografen hebben aange-toond, dat ze niet steeds in een ongewijzigde vorm werden afgedrukt.

Door deze verzameling, in aansluiting bij de brieven van zijn hand in de twee zoëven aangehaalde uitgaven, kan H. Conscience niet alleen meer als romancier en verteller beschouwd worden. Volgens een van A. Vermeylens gevleugelde woorden, waarvan hij het geheim bezat, wordt ware kunst ondergaan als de magnetische blik van een paar ogen. Beide brengen u even uit uw evenwicht. Op grond van deze maatstaf vermag Conscience nu zeker geen hoge artisticeit meer te bereiken, noch in zijn romans noch in zijn novellen en... evenmin in zijn brieven. Zijn ware betekenis is trouwens hoofdzakelijk anders te schakeren. Zijn epistels, vooral

2. Dr. A. Jacob, *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*, Gent, (Kon. Vl. Ac.), 1913, 1e dl.; 1914, 2e dl.; aantekeningen en commentaar zijn nooit verschenen. — Dr. Gilbert Degroote en Jan De Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn Uitgevers, Brieven met inleiding en toelichting*, Amsterdam-Antwerpen-Brussel [1953].

in het begin in een gebrekkige taal, zullen zijn letterkundige roem niet verhogen. Het is echter wellicht niet overdreven te zeggen, dat talrijke stukken zijn zo omvangrijk oeuvre met een soms levendige epistolaire dimensie verrijken. Deze verdient dan ook omwille van de eigen nuance, het soms warm-menselijk accent, de documentaire, biografische of psychologische waarde in zijn werk geïntegreerd te worden. Dit impliceert vanzelfsprekend reeds, dat niet alle brieven van hem even belangwekkend zijn. Meer bepaald zouden sommige mededelingen en losse notities, of onschuldige kattedelletjes, thans door het snelverkeer en de telefoon overbodig zijn. Anderzijds zijn vrij vele brieven, zelfs zeer intieme met het eigen gezin, in het Frans gesteld. In het Frans is hij bovendien als briefschrijver vaak op zijn best, verrassend, treffend en raak. Dat Hendrik, ook in zulk een verhouding, een Fransschrijvend auteur is gebleven, was vóór deze publikatie weinig of niet bekend.

Alleen reeds het feit, dat zijn epistolaire activiteit, zoals ze in onze verzameling tot uiting komt, ongeveer een halve eeuw, ofschoon in zeer onregelmatige verdeling over de jaren, overspant (1835-1883), stempelt hem ongetwijfeld tot de uitzonderlijkste briefschrijver onder de Zuidnederlandse romantici. Waar ze over zulk een lange periode loopt, is ze in het toenmalige geestesleven van de Zuidelijke Nederlanden een merkwaardig verschijnsel, dat ook niet onbelangrijk is voor de kennis van de literair-taalkundige, sociaal-politieke en culturele uitzichten van de nog jonge staat België, én voor de weerspiegeling van de veelzijdige verstrengeling van de figuur van Conscience met de 19e eeuw. Ze bewijst nog grondiger en vollediger onze algemene conclusie en stelling na onze uitgave van de briefwisseling met J. P. Van Dieren: dat H. Conscience een complexe persoonlijkheid was, innerlijk de meest gecompliceerde prozaschrijver in de Vlaamse romantiek, dat er een grote tegenstelling bestaat tussen de vrij heldere en eenvoudige wereld van zijn vertelkunst en zijn eigen ingewikkelde psychologie van mens en schrijver. Hij vervult hier blijkbaar de rol van een gevoelig seismograaf waarop licht en donker uit zijn leven (en volk) staan afgetekend.

In het licht van zijn brieven leren we Conscience daarenboven als een Europese personaliteit zien, wat thans vaak te zeer uit het oog verloren wordt of in de schaduw blijft, die ook met aanzienlijke buitenlandse tijdgenoten, met o.a. uitgevers en vertalers van zijn werken in verschillende landen, contact hield. Zijn briefwisseling met de Parijse uitgeversfirma Michel Lévy Frères (thans Calmann-Lévy) die hem op Europees niveau bracht, wordt hier voor het eerst volledig in het licht gegeven. De meest dominerende Vlaamse romancier van de 19de eeuw, die jarenlang het lezers-

front bij ons onbedreigd beheerste, wiens naam men bij ons met het enigszins pikante prestige kon omgeven zien van de zoon van een Fransman, die in het Nederlands een verdediger was van de Vlaamse taalrechten, gold buiten onze grenzen als een der beroemdste Belgen, die tevens de Vlaamse geest vertegenwoordigde.

Tenslotte tonen de brieven van zijn hand de schrijver in de bewogenheid van het gewone leven. In zijn intieme familiekring, in de niet steeds vermoede nog veel ruimere kring van allerhande bekenden en vrienden, van hoge personaliteiten en van eenvoudige mensen, van schrijvers, schilders, geestesgenoten uit de Vlaamse cultuurstrijd, van geestelijken, uitgevers, vertalers en illustrators van zijn werken. Ze bieden bovendien voldoende onbetwistbare gegevens om naast belangrijke kernen uit het ontstaan en de ontwikkeling van zijn werk ook een geestelijk silhouet van hem te schetsen.

3. Leemten in de verzamelde brieven

Inhoud en chronologie der brieven laten wel eens ontbrekende schakels vermoeden. We hebben moeten vaststellen, dat menige brief van H. Conscience onvindbaar is gebleken of verloren gegaan. Spijt vele opzoekingen en inspanningen hebben we zeker niet al de overgebleven brieven van hem kunnen bereiken. In zijn tijd immers was de brief niet alleen een veelvuldig gehanteerd zakelijk communicatiemiddel, maar hij was uiteraard ook geschikt om uiting te geven aan het verhoogde stemmingsleven van de romantiek. Als nuchter realist, doch niet minder als man met wisselende stemmingen was Conscience iemand, die, ofschoon hij zich eens, in bijzondere omstandigheden, een „brievenhater” noemde, zo spontaan naar de pen greep, dat het licht te begrijpen valt, dat zijn brieven nog talrijker zullen geweest zijn dan de verzameling die wij konden aanleggen.

Bovendien weten wij dat hij, „in een aanval van wanhoop”, naar zijn dochter, Maria, meedeelde³, na het overlijden van zijn twee zonen in 1869, vele brieven heeft verbrand. Ook P. De Decker⁴ had het over de vernietiging van dergelijke correspondentie en voegde er nog aan toe, dat er, volgens de familie, brieven onder waren van Koning Leopold I, Chateaubriand, Victor Hugo, Alexandre Dumas père, Méry, Emile Souvestre, Musset, Von Diepenbrock, Auerbach, Kaulbach, N. Beets, enz. Maar we willen intussen niet handelen over brieven, die aan hem geadresseerd waren, doch

3. Mevr. Antheunis, geb. Maria Conscience, *Hendrik Conscience. Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden-Antwerpen, 1912, blz. 77.

4. *Henri Conscience, Notice*, Bruxelles, 1884, p. 77.

over brieven van zijn hand. In dat opzicht mogen we echter telkens aannemen, dat hij ook wellicht talrijke kladschriften van eigen brieven zal vernietigd hebben, daar hij die, naar we uit eigen ervaring konden vaststellen, niet zelden zorgvuldig bewaarde. Hetzelfde moge gelden voor die andere verbranding van vele brieven, in 1881, waarop G. Schmook wees, door een Conscience, die toen „vertederd [was] door de nationale hulde” en „waardoor ons vermoedelijk heel wat sleutels ontvallen van wat de verhoudingen met Van Kerckhoven, met De Laet waren”⁵.

Zo zijn er bepaalde aanduidingen of inlichtingen betreffende brieven van Conscience waaromtrent echter elk verder spoor ontbreekt. We veroorloven ons deze voorbeelden : waar hij in zijn brief aan Snellaert van 19 juli 1838 zinspeelt op diens belofte om het handschrift van *De Leeuw van Vlaanderen* van taalfouten te zuiveren, bezitten we de brief niet van vóór die datum, waarin hij hem ongetwijfeld om die dienst verzocht heeft⁶. In de *Messenger des Sciences Historiques ou Archives des Arts et de la Bibliographie de Belgique* werd melding gemaakt van een verder onbekend gebleven brief van Conscience aan M. von Diepenbrock, gedateerd : Anvers, 18 avril 1845, waarin de toen reeds beroemde auteur „raconte les premières années de sa vie”⁷. Ida von Düringsfeld gewaagde, in verband met haar levensschets van Conscience, van gegevens en een brief, die hij haar op 2 oktober 1858 toezond⁸, en die we niet konden terugvinden. A. Jacob handelde over een „belangrijke briefwisseling”, die door „De Veldbloem” met Conscience gevoerd werd, met de bedoeling hem door de Vlaams-Brusselse kiezers als Vlaams vertegenwoordiger voor de hoofdstad naar het parlement af te vaardigen, in het bijzonder over het negatieve antwoord van Conscience, gedagtekend : 29 mei 1872, waarvan we geen spoor meer konden ontdekken. Hiervan had hij ook een Franse vertaling gemaakt, die, volgens A. Jacob, voor P. De Decker, zijn weldoener, bestemd was⁹. Dezelfde auteur vermeldde ook een brief van C. van vijf jaar later, waarin C. de inrichters van de onthulling te Brugge van het standbeeld van Breydel en De Coninck liet weten, dat hij het woord niet zou voeren, de plechtigheid echter wou bijwonen, maar dreigde (aldus A. Jacob)

5. *Brieven bewaren, brieven publiceren* in : *De Vlaamse Gids*, 1961, nr. 7, blz. 443.

6. Vgl. G. Schmook, *De Genesis van Conscience's „Leeuw van Vlaanderen”* in *VMKV A*, 1953, blz. 251, voetn. 3.

7. Gand, 1887, p. 241.

8. *Von der Schelde bis zur Maas. Das geistige Leben der Vlamingen seit dem Wiederaufblühen der Literatur. Biographien, Bibliographien und Proben* von Ida von Düringsfeld. Erster Band. Leipzig-Brüssel 1861, S. 85.

9. *Hendrik Conscience en de Belgiese politiek* in *De Gids*, Amsterdam, 1928, 22e jrg., blz. 399, 402, 407

heen te gaan zodra hij mocht ondervinden dat men hem niet met rust wou laten. Uit een niet nader gedateerde en niet weergevonden brief van C. aan Pol De Mont haalde deze laatste¹⁰ de volgende woorden aan : „Toen mijn *Leeuw van Vlaanderen* reeds was verschenen verliet ik een positie van klerk met een jaarwedde van 500 fr. 's jaars, en maakte mij gedurende dertien maanden hoveniersjongen”.

H. Conscience liet zich ook rechtstreeks uit over sommige brieven van eigen hand, die we nergens konden aantreffen. De eerste brief, waarvan we melding vinden, schreef hij toen hij ongeveer 18 jaar was, dus in 1830. Hij vertelde in dit verband in zijn autobiografische *Geschiedenis mijner Jeugd*¹¹, hoe hij, buiten medeweten van zijn vader – dit is reeds typisch o.m. voor zijn jonge drang naar zelfstandigheid – een dienstverbintenis als vrijwilliger had ondertekend, en te Antwerpen, op de Kleine Markt, een logement kreeg toegewezen. Daar vroeg hij pen en papier en begon aan zijn vader „eene brief te schrijven, waarin ik hem meldde dat ik, *als vrijwilliger onder de Belgen*, voor twee jaren had geteekend ; ik vroeg hem verontschuldiging indien deze beslissing hem mocht mishagen, en sprak oneindig veel van vrijheid en van de plichten jegens het vaderland. Ik eindigde met een teeder vaarwel, hem tevens aankondigende dat ik des anderendaags, vóór den middag, met vele andere vrijwilligers naar de grenzen zou vertrekken”. In hetzelfde werk maakte hij nog melding van enkele brieven aan zijn vader, en van andere aan J. A. De Laet¹², waarin ook de versvorm gehanteerd werd. Wellicht bedoelde hij hiermee ook brieven, die door G. Schmook in een ander opzicht werden aangehaald, met name enkele stukken aan J. A. De Laet waarvan geen spoor meer te vinden is¹³. Deze ontstonden in Consciences soldatentijd : op 5 december 1834 te Venlo, een „lettre poétique” ; andere op 25 december 1834, 24 mei 1835, 17 juli 1835 ; op 3 augustus 1835 te Beverlo ; op 14 augustus 1835 te Dendermonde, over zijn aankomst aldaar.

In een hier verder gepubliceerde brief aan C. Arenz, dd. Antwerpen, 7 april 1856, komt een toespeling van Conscience voor op een brief van hem aan De Laet van 1 maart 1835. In het tijdschrift *Magazin*, waarover bij de uitgave zelf, werd deze brief verkeerd op 1830 gedateerd. Volgens de Duitse versie in bewust

10. *Hendrik Conscience, zijn leven en werken* (in *Drie Grootte Vlamingen*), Brussel (z.j.), blz. 57.

11. Brussel (z.j.), blz. 87.

12. Vgl. *o.c.*, blz. 87, 91, 147, 148, 250 ; blz. 171, 176, 177, 185.

13. In zijn *Een Parijse „Beau” onder Antwerpse „Jolikes”*, Gent, 1959 (Kon. Vl. Acad., Reeks V, nr. 21), blz. 72-74.

tijschrift schreef C. aan De Laet het volgende : „Ich sende Dir hier einen in unserer Muttersprache verfassten Aufsatz. – Ich weiss nicht, wie es kommt, aber ich finde in dieser Sprache etwas wahrhaft Romantisches, Geheimnisvolles, Tiefes, Energisches, ja, sogar Wildes. Gewinne ich ja einige Kraft, so werfe ich mich kopfüber in die vlaemische Literatur ; es ist dies ein Traum, der so bald nicht schwinden wird : mein Nationalgefühl unterstützt ihn”...

In een brief aan E.H. C.-H. Flamen van 11 juli 1872 betreurde C. diens gebruik van de Westvlaamse taal, en zegde dat hij in die zin ook aan G. Gezelle had geschreven. Misschien bedoelde hij zijn epistel aan Gezelle, dd. Kortryk den 12 October 1858, dat vermoedelijk alleen fragmentarisch in een brief van Gezelle weergegeven wordt, en waarover we verder handelen.

De eerste van hem bewaarde brief, en die in het Nederlands gesteld is, hoort tot de reeks uit zijn soldatentijd. Hij werd Theodoor Van Ryswyck toegezonden en opent onze verzameling.

5. Een geestelijk silhouet

Zoals hierboven gezegd, bieden zijn brieven voldoende onbetwistbare gegevens om, aangevuld met andere, al of niet epistolaire elementen, een geestelijk silhouet van hem te ontwerpen. Het moge, samen met de zakelijke aantekeningen bij de hier verzamelde stukken, ertoe bijdragen deze uitgave in het juiste perspectief te plaatsen.

Conscience l'Innocent.

De wereld van zijn verhalen geeft een bekende grondtrek van zijn wezen weer : hij was goed, beminnelijk, eenvoudig. Herhaaldelijk ook werden dergelijke eigenschappen van hem door historici van onze kunst en literatuur, critici en letterkundigen beklemtoond. We denken aan bepaalde uitspraken van Aug. Vermeylen : „Hij, Conscience, had die schoone rust van een diep en rijk gemoed, dat zonder zich ooit af te pijnigen, zonder moeite, zijn werk laat opgroeien als een plant, in een zachte warmte van menselijkheid”¹⁴. En : „Hendrik Conscience, die zoo oprechte, eenvoudige ziel”¹⁵. Albert Dasnoy koos als ondertitel voor zijn uitvoerige karakteristiek van Conscience : *Un Cœur Simple*¹⁶. Em. De Bom sprak in dezelfde zin in een lezing onder de veelzeggende titel : *Conscience de arge-loze*. Hij lichtte deze o.m. als volgt toe : „Hij was simpel, enkel-

14. *De Vlaamsche Letterkunde door de Eeuwen heen*, blz. 80.

15. *Conscience en zijn Leeuw van Vlaanderen in Beschouwingen*, Brussel-Rotterdam (z.j.), blz. 231.

16. *Les Beaux Jours du Romantisme Belge*, Editions Ja Ric (s.d.), pp. 206-221.

voudig, argeloos. Conscience l'innocent. Dit woord van Dumas père is een vondst" 17.

Het moge intussen blijken uit de hier gepubliceerde documenten, dat Conscience zelf allermint ingenomen was met de titel *Conscience l'Innocent*, die A. Dumas aan de driedelige roman had gegeven, die hij gedurende zijn verblijf te Brussel in 1850-1852 zeer vlug had samengesteld. Conscience was tevens ontstemd over wat toen het plagiaat van A. Dumas werd genoemd: de Franse romancier had zich in de bewuste roman niet alleen door *De Loteling* laten inspireren, maar er een voor zijn lezerspubliek aangepaste bewerking van gemaakt 18.

We voelen ons niet geneigd die mooie karakterisering tegen te spreken, wanneer we b.v. één van de laatste afbeeldingen van Hendrik bekijken: ze vertoont een doorgroefd gelaat, omkransd met het gedunde, lange artiestenhaar en de lichtjes golvende baard, die elke scherpe uitdrukking verzacht. Het lijkt inderdaad niet het gelaat van iemand, die door het leven getekend is of het op eerder getormenteerde of tragische wijze ondergaan heeft. Het mensentype en de levensvisie, die we uit zijn verhalen kennen, werpen evenmin twijfel op het vertrouwde beeld dat vele generaties zich hebben gevormd van de ingoede, idealiserende man, die Conscience was. Talrijke brieven van hem echter, weerspiegelen, zoals we schreven, in hun niet zelden Franse vormgeving of in een soms al te haastig neergepend en onbeholpen Nederlands, een Conscience die in zijn innerlijkheid veel genuanceerder was dan bovenvermelde karaktertrekken laten vermoeden, die bovendien vaak in een sfeer van spanningen en tegenstellingen leefde. Ze verraden een psychische complexiteit, waarin ongetwijfeld zijn Vlaams-Franse afkomst heeft nagewerkt. De vrome eenvoud van zijn Kempense, ietwat melancholische en al te vroegtijdig overleden moeder en de krachtige vitaliteit van zijn vader, de vroegere avontuurlijke zeeman uit Besançon, Pierre Conscience, die zijn ontvankelijke, door een niet zeer gelukkige jeugd zo vaak op zichzelf aangewezen Hendrik, niet altijd heeft begrepen.

Litteraire roem door het Nederlands.

Veel meer dan een taaie wilskracht hadden zijn ouders, eenvoudige mensen uit het volk, hem voor zijn lange levensweg, die leidt van het nederige winkeltje in de Antwerpse St.-Andrieswijk naar

17. Vgl. *Handelingen van het XXXIle Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Antwerpen 25, 26, 27, 28, 29 Oogst 1912*, Antwerpen (1912), blz. 334.

18. Vgl. George Eekhoud, *Henri Conscience Bruxelles* (s.d.), pp. 70-73; G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 28.

het gevierde auteurschap met Europese betekenis, niet kunnen meegeven. Weifelend en onzeker was het uiterlijke beeld van de jonge Conscience, die droomde van een betere maatschappelijke positie. In zijn *Geschiedenis mijner Jeugd* vertelde hij dat hij, toen hij nog soldaat was, in 1834, zijn vriend J. A. De Laet had opgezocht en hem zeer terneergedrukt had verlaten. Hij gaf zijn gemoedstoestand op deze wijze weer: „ik overwoog met droefheid wat ons beider lot in de wereld zou zijn. De Laet zou vereerd en geroemd worden [— hij legde zich toen in het St.-Elisabethgasthuis op de heilkunde toe en was een jong dichter! —] en eene schitterende plaats in het burgerlijk leven verwerven; ik zou na mijnen dienstdienst eenen post van kantoorschrijver of van beambte bij de douanen pogen te bekomen en, vergeten, lastig zwoegen voor mijn dagelijksch brood”¹⁹.

Het lijdt geen twijfel, dat hij, die overigens een zeer brede geestelijke belangstelling had, en zich steeds voor botanie, natuurwetenschappen en geneeskunde zal interesseren, vrij spoedig in de literatuur een uitweg meende te zien om te ontsnappen aan wat hij sociaal als minderwaardig beschouwde²⁰. Zeker is het eveneens dat hij zich door aanleg en een niet te beheersen drang tot de letterkunde voelde gedreven. Hij dacht zo vaak aan literaire beroemdheid: dat begrip werd de magneet die zijn jonge leven richtte. Hij gebruikte het in de *Geschiedenis mijner Jeugd* over een beperkt aantal bladzijden, waar het precies over zijn debuut gaat, niet minder dan twintigmaal!

Evenals De Laet schreef hij een tijd in het Frans, maar, blijkens het hierboven aangehaalde citaat uit de verdwenen brief aan De Laet van 1 maart 1835, was hij ook niet onbewogen door een romantische liefde tot „het eigen nationale, het geheimzinnige, het diepe en het wilde van de Vlaamse taal”. Doch uiteindelijk gaf deze zakelijke overweging de doorslag: „geëindigd hadden [wij] met te begrijpen dat het alleen in het Vlaamsch was, dat [wij] mochten hoopen lezers en inschrijvers of koopers voor onze werken te vinden”²¹. Waarbij onmiddellijk de vraag rijst: hadden ze een Franstalig publiek gevonden, zouden ze toen niet in die taal geschreven hebben? Hier zien we reeds, bij de aanvang, het auteurschap van Conscience verstrengeld met praktische oogmerken. Hij was er reeds op zoek naar wat als een voornaam en zakelijk motief de correspondentie met zijn uitgevers J. P. Van

19. *l.c.*, blz. 169.

20. In zijn *Geschiedenis mijner Jeugd*, blz. 300, verklaarde hij immers uitdrukkelijk, dat hij gehoopt had „in de Letterkunde de middelen tot een onafhankelijk bestaan te vinden”.

21. Vgl. D. Sleecx, *Indrukken en Ervaringen*, Gent, 1903, blz. 145.

Dieren, Calmann-Lévy, met zijn illustrator E. Dujardin, e.a. zal doorlichten : het afzetgebied. Het bleef zijn voortdurende zorg, toen hij gedwongen was van zijn pen te leven, ook toen het veroveren van een gevestigde positie hem noodzaakte zijn verbazend gemakkelijke produktiviteit winstgevend te maken, in ruime kringen gelezen te worden en aldus, wat hij noemde : „het debiet” te verzekeren²².

In functie van zijn uiteindelijke overtuiging : alleen in het „Vlaams” lezers en kopers van zijn werken te vinden, mogen wij ongetwijfeld zijn „verovering” van de „Vlaamse” taal zien. Omdat hij schrijver wou worden, en vooral, omdat hij in de taal van het Vlaamse volk wou schrijven, volgde een tijdelijke breuk met zijn vader en verliet hij zelfs de ouderlijke woning...

Hij oefende zich het eerst in de poëzie. Uit Dendermonde, waar hij militaire dienstplicht volbracht, stuurde hij Theodoor Van Ryswyck, op 30 november 1835, de uitslag van deze poëtische inspanningen, met een brief, die de eerste ons bekende, overigens onbeholpen en overspannen proef is van zijn taal en stijl in het Nederlands : „Daar ik reeds eenige dagen Van u verwyderd was ; wilde ik ook onze belofte nakomen. ik zou u graag eenige veerzen toegestuurd hebben ; doch naer lang myn hoofd gekrabt te hebben, na tweemaal myne zwakke pen bezwooren te hebben, na tweemaal met kragt uyt geroepen te hebben : Styg op ! bleef dezelve koud en roerloos liggen. In dezen doornachtigen toestand (...) werd ik zwanger van dichtkunst. Het hoofd draaide my, de oogen kwamen my schier op de kaken liggen ; en ik was beroerd als of ik van honderd duyvels waer bezeten geweest – ik rymde spoedig, wat ik rymen kon en verwonderde my over mynen *genie* en deszelfs verhevene vruchten”²³.

Deze „verhevene vrucht” – de eerste van die aard die van hem bewaard is – was een hoogdravend gedicht in de trant van Helmers en Tollens, dat uit 13 kwatrijnen bestaat op het toen karakteristieke thema : *de liefde tot het vaderland*. Het droeg als titel : *Antwerpen in 1831* en het begon aldus :

Als ons de wereld schynt, een dor en zandig strand.
als alles ons misnoegt, als niets ons kan behagen ;
blyven wy in het hart, steeds ongeschonden dragen,
de liefde tot het vaderland.

De liefde tot het vaderland is hier versmald tot Antwerpen, zijn

22. Vgl. G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, pass. ; en G. Degroote, *Was een schrijver lijden kan*, Amsterdam-Antwerpen, 1957, pass.

23. Indien bij dergelijke aanhalingen niet anders vermeld, horen deze tot de brieven van H. Conscience, die in de Handelingen verschijnen.

geliefde stad, die als plaats van handeling, de belangrijke kern van zijn verhalen zal uitmaken. Het nationale element, dat zo kenmerkend is voor de romantiek, heeft hem hier – zoals in talrijke latere werken – geïnspireerd.

Zo begrijpen we ook dat zijn eerste boek *In 't Wonderjaer*, in 1837 verschenen, ofschoon niet in het Frans geschreven, toch op vele plaatsen in die taal blijkt opgevat te zijn. Als historisch verhaal was het de onevenwichtige uitdrukking van een romantisch-chaotisch temperament, waarin nog zoveel te kiemen en te gisten lag. Romantisch-chaotisch, met de neiging tot evasie naar een wereld van verbeelding, maar tevens nuchter realistisch zullen overigens twee polen van zijn persoonlijkheid blijven. Over *In 't Wonderjaer* en *Phantazy* heen, zal hij met gespannen energie en zeldzaam creatief vermogen het arsenaal van thema's en motieven van de romantiek aanwenden, zelfs van het feuilletongenre, naast beperkte realistische doorlichting van het eigentijdse leven, in dienst van een rusteloze schrijverswerkzaamheid²⁴, die hij bewust op Vlaamse volksbeschaving richt. Zo zal hij zich een bestendig lezerspubliek verzekeren; zo kan tevens zijn droom van arme, jonge man in vervulling gaan: het veroveren van letterkundige roem en meteen van burgerlijke welstand.

Van welke opvatting is Conscience bij het scheppen van zijn oeuvre uitgegaan?

Aan F. A. Snellaert schreef hij op 9 mei 1838: „... de Roman-schryver [heeft] een bestendig doel na te jagen. Hetzelve is: zynen lezeren te behagen zelfs ten koste der geschiedenis. Het spyt my dat ik dit schryven moet maer dit is en blyft zoo –”²⁵. In 1846 motiveerde hij zijn manier van schrijven tegenover de uitgever van een Duitse vertaling van *De Leeuw van Vlaanderen*, Eduard Hüffer. Hij wees erop, dat men in Duitsland het psychologisch gedeelte in *De Leeuw van Vlaanderen* te weinig ontwikkeld zal vinden, dat het verhaal zelf te zeer op materiële feiten en schilder-ingen berust. Hij stipte hierbij als reden aan: „... allein ich schrieb für mein Land, für eine Bevölkerung, die seit einem Jahrhundert, von aller Lektüre entfernt geblieben ist und welche man daher eher durch Auge und Herz als durch den Geist ergreifen konnte”. Kunst die zich in de eerste plaats richt tot oog en gevoel! Verder vestigde hij er bovendien de aandacht op, dat elke jonge literatuur met werken in schilderende taal begint, en dat de

24. Over de omgeving van de auteur, waarin hij zich, als een andere Faust bijna, terugtrok om te schrijven, zie G. Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*, blz. 43-44.

25. Br. nr. 11 bij A. Jacob, II, blz. 7-9.

Belgische auteurs, die vóór hem van hogere, speculatieve standpunten uitgingen, mislukt waren. Hij manifesteerde hier ongetwijfeld een juist inzicht in eigen stijl wat tinten en kleuren betreft. Niemand minder dan Vincent van Gogh noemde Conscience in dat opzicht zelfs een impressionist, waar hij in diens beschrijvingen van landschappen „des notes de couleur d'un juste, d'un senti, d'un primitif de premier ordre” ontdekt had²⁶.

H. Conscience bleef zichzelf voornamelijk als schilder met woorden beschouwen. Hij liet George Eekhoud op 21 september 1881 weten, dat hij in de biografie, welke deze auteur van hem had samengesteld bijzonder was getroffen door het feit, dat de optiek van de biograaf op de essentie van zijn kunstenaarschap vooral zo genuanceerd was : „cette nature de peintre flamand, qui fait que tout ce que notre plume touche prend l'aspect et les couleurs d'un tableau...”

Praktische en commerciële zin.

Hij had niet alleen een gezond inzicht in de psyche van de volkmensen voor wie hij zijn ontroerende verhaalkunst bestemde, en in de middelen waarmee hij zich het treffendst aan het geringe geestelijke peil van dat eenvoudig publiek kon aanpassen. Zijn houding tegenover zijn uitgevers getuigde van een even praktische geest. Hij wist vooral zijn financiële belangen handig te verdedigen en zijn manuscripten met nieuwe verhalen gunstig of zelfs aantrekkelijk voor te stellen. Waar hij dikwijls geldzorgen kende, liet hij zijn vele vragen om een voorschot op het honorarium herhaaldelijk gepaard gaan met het aanbod van een nieuw verhaal, waarmee hij ongeveer of helemaal klaar was²⁷. Het scheen wel een middeltje om de uitgever aan te zetten hem spoedige voldoening te schenken wat het voorschot betrof. En om tegelijk de belangstelling voor het nieuwe handschrift zoveel mogelijk te prikkelen, drukte hij daarbij de mening uit : „Bedrieg ik my niet, dit is het schoonste dat ik gemaakt heb” en somde hij niet zelden de verdere kwaliteiten op van zijn jongste prestatie. Hij toonde zich dikwijls bezorgd om zijn naam als auteur, eigenlijk het meest om de financiële voordelen die eraan verbonden waren. Bijzonder karakteristiek was zijn mededeling aan zijn uitgever J. P. Van Dieren, nadat hij verschillende bezwaren tegen het herdrukken van *De Lange Nagel* – een novelletje uit zijn vrijzinnige tijd, dat voorkwam in

26. Vgl. G. Degroote, *Hendrik Conscience en Vincent van Gogh* in : *De Nieuwe Taalgids*, 1962, blz. 256.

27. In dit verband moge verwezen naar G. Degroote en J. de Schuyter, *o.c.*, inleiding en brieven, pass.

zijn tweede boek *Phantazy* (1838) – had laten gelden : „Ik moet nog langer dan heden schryver blyven en boeken verkoopen”²⁸.

Dezelfde houding nam hij o.m. tegenover zijn Parijse uitgever, M. Lévy aan, waar hij handelde over zijn *De Kerels van Vlaanderen*. Hij deed zich daar voor als de vooruitziende man, die, om de verdere verspreiding van zijn werk niet in het gedrang te brengen, zijn in Frankrijk gevestigde reputatie onverminkt wou bewaren. Op 15 november 1872 had hij immers aangeraden de publikatie van „De Kerels” te vertragen : „Ce livre est l’histoire romantique d’une race particulière de Flamand (des Saxons) occupant au moyen âge le littoral de la mer du nord jusqu’au pied des remparts de Boulogne sur mer. Cette population revendique avec énergie et vante avec fierté son origine Germanique. Les immenses revers qui sont venus frapper la France dans ces dernières années ont rendu le peuple Français justement mais excessivement susceptible sous ce point de vue et l’on pourrait mal accueillir un livre, qui cependant a été écrit longtems avant les événements cruels et désastreux de 1870-1871”.

Deze commerciële zin verloochende zich evenmin waar hij van zijn operatekst *De Dichter en zijn Droombeeld*, waarvoor Karel Miry de muziek schreef, de verkoop organiseerde. Hij vreesde immers een mogelijk ongunstige weerslag op de afzet van zijn andere boeken, daar vrouwelijke verleiding een vrij aanzienlijke rol speelt in dat stuk. Hij zag het ook liever elders dan bij zijn gewone uitgever, J. P. Van Dieren, gedrukt²⁹.

Hij beseftte goed de waarde van het reclame-maken met het oog op de verspreiding van zijn werken. „Om de openbaerheid aan te wakkeren”, zoals hij dat noemde, drong hij er bij J. P. Van Dieren op aan van ieder werk ten minste 10 exemplaren aan de voornaamste dagbladen te zenden ; „Nu zegt men er weinig of niets over, en dit is nadeelig voor het debiet” liet hij daarop volgen³⁰. Niet zonder handelsgeest stelde hij persoonlijk de prospectussen op, die zijn boeken tot in de verste hoeken van het Vlaamse land bekendheid bezorgden. Maar op 30 september 1859 zuchtte hij bescheiden : „het is niet aengenaem van zich zelve te moeten spreken”. De lichte humor van het geval ontging hem evenmin : „Of alles wat ik erin zeg, wel geheel waer is, dit zou ik niet durven waerborgen, maer in een prospectus moet men al iets zeggen...”. Hij streefde dan ook naar afwisseling, doch op 12 april 1862 uitte hij deze stille klacht : „Zulke aenkondiging is in den grond slechts een *blague* ; meer wanneer men er een vijftigtal heeft gemaekt geraekt

28. In br. 23 bij G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 81.

29. Hierover ook bij G. Degroote, *o.c.*, blz. 31, 34.

30. In br. 23 bij G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 81.

men uitgeput". En toch heeft hij verder ononderbroken eigen werk aangekondigd en geïntroduceerd in zijn uitgebreide lezerskring, want geen enkel afzetgebied wou hij verliezen ³¹.

Eén voorbeeld uit dit nog weinig gekende deel van zijn activiteit moge hier volgen : „Prospectus : De Koopman van Antwerpen – Eene geschiedenis onzer dagen door H.C. In dit nieuw voortbrengsel zyner vruchtbare pen, heeft de hr Conscience de bekommernissen en wederwaardigheden van het koopmansleven geschetst, en daeruit menigvuldige tooneelen van diep gevoel en aengrypend belang weten te scheppen. De liefhebbers van werken waerin deugd, edelmoed, opoffering en dankbaarheid als voorname dryfveeren zyn aangewend, zullen ongetwyfeld in den *Koopman van Antwerpen* eene roerende en aengenaeme lezing vinden ; en dewyl onder de nederduitsche lezers, de liefhebbers van zedelyke boeken in groote meerderheid zyn, mogen wy ons op voorhand verzekerd achten dat deze aenkondiging met welwillendheid door het lezend publiek zal worden ontvangen” ³².

Over hetzelfde werk schreef hij op 15 januari 1863 een openhartige brief aan zijn vriend, de schilder Bertou : hij was toen arrondissementcommissaris te Kortrijk en met tegenzin nam hij zijn ambtsplicht betreffende de militie (loting) waar : „Voor my is nu de militie weder daer en ik moet dry maenden tyds daeraen verkwanselen. Er speelt my een sujekt in het hoofd van eenen antwerpschen koopman die door tegenspoed van commercie zinneloos wordt en stoffelyk en zedelyk gered wordt door menschen welke hy in zynen hoogmoed van parvenu had verstooten. Het is eene schoone historie *morele sentimentele*, vol opoffering, goedheid, liefde enz. Gy begrypt wel alles roosverwig tot het ongeluk zelfs. Voor myne lezers hebben zulke werken het meest aantrekkelijkheid. Misschien ontbreekt my de faculteit tot het schilderen van

31. Voor dit alles, zie G. Degroote, *o.c.*, blz. 29-30.

32. Volgens afschrift mij door wijlen J. De Schuyter bezorgd. Van hem ontving ik o.a. nog volgend afschrift van een karakteristiek prospectus waarin H. C. een nieuwe uitgave van zijn *Volledige Werken* aankondigt : „Zouden wy, na de opsomming der stoffelyke voordeelen welke onze uitgaef aanbiedt, nog de hooge verdiensten der werken van H. C. moeten inroepen ? Hy is sedert het vierde eener eeuw de lievelings schryver zyner landgenooten, en zyn naem heeft in Belgie en in geheel Europa eene populariteit verworven, zooals maar enkelen te beurt valt. De ongemeene vruchtbareheid en de ryke verscheidenheid van zyn talent ; het diepe en fyne gevoel dat al zyne tafereelen bezielt, de treffende teekening van karakters en toestanden ; de levendige en boeiende verhaeltrant ; de natuurlyke, losse en gulhartige styl, de echt Nederlandsche kleur die over alles verspreid ligt ; en daerby de warme vaderlandsliefde die alles gloed en leven by zet : ziedaer de eigenschappen waerdoor Conscience de hoogschatting heeft gewonnen van landgenooten en vreemden. Deze gelukkige vereeniging van zoo vele gaven ; maer bovenal zyn streng gevoel van zedelykheid, zullen zyn werk ook in de toekomst het boek der huisgezinnen doen blyven.”

het kwade ; althans myne lezeren hebben niet geerne dat ik grauw en zwart op myn palet doe”³³.

Conscience was gesteld op vastomlijnde voorwaarden. Hij kreeg van zijn uitgever gaarne de verzekering, dat hij voor een boek van 180 blz. als voor een van 200 zou gehonoreerd worden. Indien de uitgever daarmee niet kon akkoord gaan, zou hij steeds werken van 200 of meer blz. schrijven, want hij wenste niet telkens 100 of 75 fr. te verliezen³⁴.

Hij hield een niet minder stipte boekhouding dan zijn uitgever. Het ging daarbij zo ver, dat J. P. Van Dieren hem verzocht hun rekening eens op te maken „daer hy [C.] dat zoo goed kon”. Consciences persoonlijke aantekeningen bij die rekeningen waren meestal in het Frans.

Streving naar maatschappelijk welzijn.

Zoals we reeds zagen, hoopte Conscience door zijn letterkundige arbeid een betere sociale positie te verwerven. Vele brieven zijn voor dit streven bijzonder tekenend, o.a. aan Mgr., de latere kardinaal, M. von Diepenbrock, zijn Duitse vertaler, en vooral aan P. De Decker, volksvertegenwoordiger, regeringsleider en minister van Binnenlandse Zaken. Aldus een brief aan deze laatste van 31 januari 1856 met deze merkwaardige passage : „Ce serait pour moi une source de découragement, si je devais être seul oublié sous un Ministère qui protège et récompense les artistes d'une manière si éclatante ; mais la généreuse sympathie que vous m'avez toujours témoignée me donne l'assurance que vous voudrez faire quelque chose en faveur d'un homme qui, par un labeur assidu de 20 années, a eu le bonheur de contribuer à la gloire du pays”.

Ongeveer een jaar later, op 27 januari 1857, dankte hij, met al het respect voor gezagspersonen dat hem eigen was, P. De Decker, die hij in een informatief-gevoerde briefwisseling over de Vlaamse Beweging en de spannende motieven in eigen leven, zo sterk voor zich had weten in te nemen, voor zijn benoeming tot arrondissementscommissaris te Kortrijk. Hij was toen pas in functie getreden, had zich in de Leiestad onmiddellijk verzoenend boven de partijen geplaatst en met het tikje naïeve zelfingenomenheid, dat hem wel eens kenmerkte, schreef hij : „... ma parole et mes conseils, mon affabilité pour tous, ont fait merveille...”. Zijn vertaler C. Arenz lichtte hij op 19 juli 1857 in over zijn nieuwe functie, die hij echter verklaarde alleen aanvaard te hebben, na drie dagen be-

33. Deze laatste zinnen kunnen ook in verband gebracht met wat we hierboven over zijn schilderend talent zegden.

34. Vgl. G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 95, br. nr. 41.

denktijd aan P. De Decker gevraagd te hebben – wat intussen uit zijn brieven aan deze laatste niet is gebleken! – en uitsluitend met het oog op het geluk van zijn kinderen. Als het ambt hem te weinig vrije tijd voor zijn „Beruf als Schriftsteller” zou laten, zou hij het neerleggen en ergens naar een rustig dorp in Brabant verhuizen om er in onafhankelijkheid nog enige werken te kunnen schrijven!

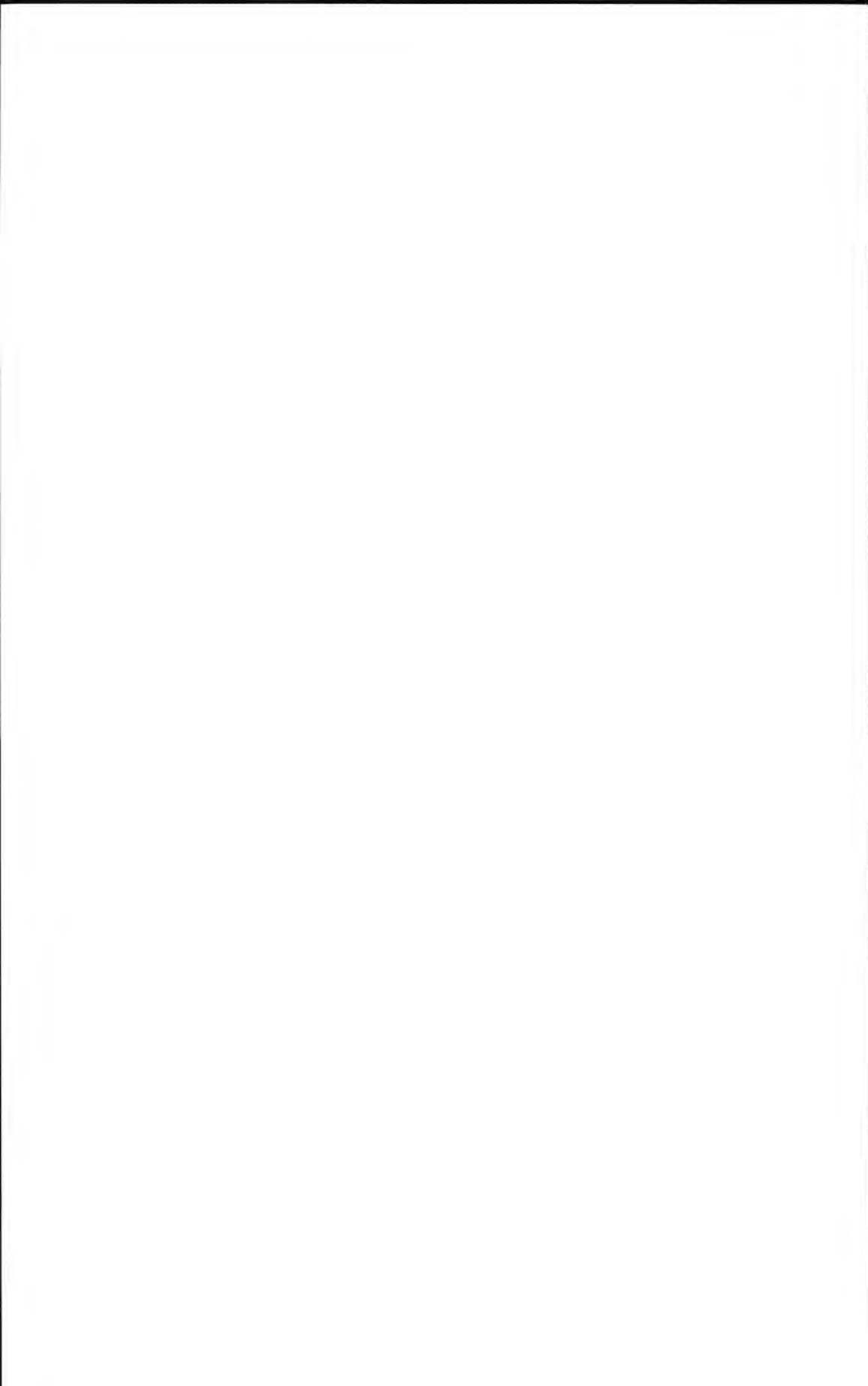
Het „postje van commissaris”, zoals hij het weldra geringschattend zal noemen, kon hem inderdaad niet lang voldoening schenken. Aan niemand heeft hij het zo openhartig geschreven als aan zijn jeugdvriend en illustrator E. Dujardin (op 29 dec. 1859). Het lijkt ons een zeer belangrijke verklaring omdat ze rechtstreeks de diepere beweegkracht raakt, die hem tot aanhoudende produktie heeft gedwongen. Hij had het er over „de nood die hem de zweep op de nek legde”, over de „5000 fcs die hij jaarlijks moest bijverdienen om niet in schulden te geraken”, over zijn rusteloze inspanningen om „werk op werk voort te brengen, altijd zichzelf te blijven en toch te variëren, daarbij de Standaard van de kunst niet in, maar boven de keuken te houden!”, met tenslotte de wanhopige uitroep: „Geve God dat ik het volhoude!”. In gelijkwaardige zin schreef hij o.m. ook aan C. Arenz op 6 mei 1861: „Das Jahrgehalt ist ganz unzureichend, und der Dichter muss Geld verdienen, um den Unterpräfekt vor Schuldenmachen zu bewahren. Auch arbeite ich jetzt gerade wie ein Sklave für zwei, die jeder für sich Beschäftigung genug haben: nämlich für den Beambten und für den Dichter...”.

Gunt dergelijke bekentenis, inzonderheid aan Dujardin, niet een blik in de diepere continuïteit van dit auteurschap: eenzelfde psychische onderstroom van aarzeling en vertwijfeling naast een tot het uiterste gespannen energie? Zoals we vroeger uitvoerig aantoonde, heeft de benoeming in een hoge functie voor Hendrik geen ontheffing van zorgen betekend, heeft deze niet belet, dat hij steeds, in zekere mate een schrijver om den brode is gebleven (Beruf als Schriftsteller!). Een belangrijke prikkel tot aanhoudende voortbrengst moet gezocht worden in de voor hem vaak harde noodzakelijkheid nieuwe geldmiddelen in steeds nieuwe verhalen te vinden. Voor het geldgebrek van de romantische artiest Conscience hebben we vroeger reeds een verklaring gevonden in zijn karakter en in zijn familieleven. We wensen hier alleen te wijzen op een nog niet vermoede bevestiging van wat we toen schreven, met name in het getuigenis – waarover later meer – van Conscience's schoonzoon, de dichter G. Th. Antheunis: dat voor zijn vrouw, Maria, en het gezin van zijn schoonouders, „leven boven zijn middelen en verkwisting een levensregel was”.

H. Conscience door E. Dujardin (1846)

Kritisch maar ook simplistisch-veralgemenend tegenover eigen werk.

Zijn schrijversactiviteit ontwikkelde hij veelal overhaastig, doch, zover dat mogelijk was, niet zonder vermogen van een buitengewone concentratie en als in aanhoudende wedijver met zichzelf. Dit sloot ook in, dat hij niet zelden onzeker en kritisch stond tegenover eigen werk en gaarne bereid was, b.v. op voorstel van vrienden, bepaalde gedeelten uit zijn verhalen te hertoetsen, of met suggesties van hen rekening hield.

Een andere uiting van zijn kritische werkwijze zien we in zijn soms moeizame pogingen om een passende titel te vinden voor het een of ander boek, die thans een vertrouwde en populaire klank heeft. In 1857 aarzelde hij lang tussen de *kwaal des tijds* en de *worm der ziel* – ; later bleek hij een roman klaar te hebben over *Californië*, zoals dat aanvankelijk heette ; naderhand werd deze als de *Goudzoekers* vermeld en tenslotte werd de definitieve titel : *Het Goudland*. Zijn bekend werk *Levenslust* noemde hij oorspronkelijk *Eene kwynende bloem in Zwitserland*. Na enige tijd verving hij die titel door *De bleeke Juffer. Schetsen uit Zwitserland*. Ofschoon die niet korter was, liet hij Van Dieren weten, dat hij bondiger en helderder was, en, voegde hij er nog aan toe : „zoo verdwynt de *kwynende bloem* die te kwynend is”. Spoedig vond hij blijkbaar *De bleeke Juffer* te bleek en koos hij plots de uitbundiger titel *Levenslust*³⁵. Hij verklaarde op 23 januari 1875 aan zijn Westvlaamse vriend A. C. Van der Cruysen : „ik heb wel 50 titels door de zeef laten loopen en ik heb er dan nog een overgehouden die zeer oneigen is en my tegen de borst stoot”. Hij bedoelde hiermee : *Schandevrees*, waaraan zijn fijngevoeligheid zich blijkbaar ergerde, zoals deze zich, in een ander verband, aan de titel van zijn roman *Menschenbloed* had geërgerd.

Zoals we hierboven schreven, lag het in zijn bedoeling met enige sobere aanduidingen of voorzichtig omsluisde termen zijn uitgever bij voorbaat gunstig te stemmen tegenover het manuscript dat hij wou aanbieden. Zijn oordeel over eigen werk luidde in dat opzicht in het algemeen vrij oppervlakkig, simplistisch veralgemenend, als een vluchtige aanbeveling met het oog op een ononderbroken en onmiddellijke afzet. Aldus over *Simon Turchi* : „een werk *à effet* dat de lezers wel zal bevallen” ; over *Het Yseren Graf* „wel het beste en het meest treffende van al wat ik sedert langen tijd heb gemaakt” ; over *De Burgers van Darlingen* : „Bedrieg

35. Betreffende deze titels : G. Degroote, *o.c.*, blz. 79.

ik my niet, dan is dit boek een der schoonste welke ik nog heb gemaakt"; over *Bella Stock*: „Bedrieg ik my niet dan zal het een myner goede zyn"; over *De jonge Doctor*: „Ik meen dat dit werk een myner best geschikten zal zyn". De aankondiging van „een romantisch verhaal" dat later de titel *Het Goudland* zou krijgen, begeleidde hij met de veelzeggende overweging: „Over de verdienste als kunst, kan ik moeyelyk oordeelen, maer dat het gretig en veel zal gelezen worden, dit dunkt my ontwyfelbaer"³⁶. Dit brengt andermaal een bevestiging van wat we hierboven over zijn kunstopvatting reeds meedeelden, en van wat hij in nog andere brieven zo openlijk toegaf: dat hij hoofdzakelijk vlotte leesbaarheid in een zo groot mogelijke kring nastreefde, wat voor zijn uitgever(s) en hem zelf het zo gewenste „debiet" blijvend verzekerde.

Tegenover werk van anderen.

Verhalen en gedichten die hem geregeld ter beoordeling door andere auteurs werden toegezonden, onderwierp hij evenmin aan een veelzijdig en grondig onderzoek. Hij die voortdurend door nieuwe projecten voor eigen vertellingen werd verontrust, had daarvoor trouwens niet de nodige tijd. Zijn kritische termen waren eerder aan de gevoelige kant en getuigden van zijn lichte ontroerbaarheid: niet zelden waren hem bij het lezen „de tranen in de oogen geschoten" ofwel hanteerde hij deze variante: „die schoone bladzyden haelden my de tranen uit de oogen". Hij had daarbij ook een voorkeur voor de uitdrukking: „schilderachtige natueropvatting" en „fyn gevoel". Soms ontdekte hij in bepaalde werken wat eigenlijk ook één van zijn gebreken was, met name: „te veel Franse wendingen in stijl en gedachten". Vrij scherp oordeelde hij echter over de „te veel idiotismen" in Eug. Van Oyes *Morgenschemer* en over het taalparticularisme van andere Westvlamingen als E.H. G.-H. Flamen en G. Gezelle.

Waar hij enkele op- en aanmerkingen waagde b.v. op het metrum en de taal van het gedicht *Lied der Minne* van zijn schoonzoon, Gentil Th. Antheunis, verontschuldigde hij dadelijk zijn strengheid en legde een artistieke bekentenis af, die in opvallende tegenstelling stond tot zijn opvatting over eigen werk: „Gy aenziet my zeker voor eenen fellen haerkliever; maer ik kan het niet verhelpen. De kunst is voor my eene maegd zoo zuiver en zoo rein, dat elk vlekje op haer tooisel my de oogen uitsteekt en my bedroeft".

H. Conscience, die er zich op beroemde door zijn geschriften nooit een maagd te hebben doen blozen, die met het oog op de

36. Voor deze uitspraken over eigen werk: G. Degroote, *o.c.*, blz. 84 e.v.

onverminderde verspreiding van zijn werk, zoals we reeds konden vaststellen, zo angstvallig lette op fatsoen en eerbaarheid, gaf ook G. Antheunis vingerwijzingen in die richting (br. 14 febr. 1873), bij zijn bespreking van het zoëven vermelde gedicht *Lied der Minne*. Hij vond het als geheel zeer schoon en de laatste strofe noemde hij „bovenal magnifiek”, maar „op de 3de strofe” had hij „eene ernstige aenmerking te maken”, met name : „In een gedicht, bestemd aen in den echt tredenden, en in zulken vorm, van *vader* en *kind* doen spreken, doet het denkbeeld ontstaen, dat zy zich te veel gehaest hebben. In den mond eener maegd is het tevens wat al te realistisch”. Aan dezelfde dichter gaf hij op 19 februari 1875 alweer raad betreffende een ander gedicht met als titel : *Ik zal u geven zooveel kussen*, dat hij „allerschoonst” noemde, maar onmiddellijk het lichte voorbehoud formuleerde : „maer gy moet het heeten moederlied wiegeliel of zoo iets, opdat de lezer by den aenvang geenen verkeerden indruk ontvange”. Had hij zelf immers ook niet in de tweede versie van *In 't Wonderjaer*, in een refreintje aan het slot van het boek, het woord *kussen* door *groeten* (moeten ?) vervangen, met name in :

Gy moet my driemael *kussen*
Eer gy van hier moogt gaen.

Tegenover de kritiek.

Wat de kritiek op eigen werk betreft : Conscience was zeer gevoelig voor wat er in zijn omgeving over zijn werk werd verteld. Dat liet hij dikwijls blijken tegenover familieleden en vrienden. Met de op- en aanmerkingen van een intieme medewerker als zijn illustrator, E. Dujardin, bij de voorbereiding van de een of andere roman, hield hij echter gaarne rekening.

Treffend is wat hij aan zijn dochter, Mevr. Antheunis, in dit opzicht op 23 januari 1871 schreef : „Ik ben drie dagen te Antwerpen geweest en heb daer en hier te Brussel veel goeds van myn werk *de Kerels* hooren zeggen. Het schynt dat die roman oneindig meer byval vindt dan ik ervan verwachtte. Antheunis is laetst schier acht dagen hier geweest ; hy had het werk gelezen. Evenwel heeft hy zich voor my gehouden alsof hy het niet kende. Dit doet my besluiten dat hy er veel op afkeurt en liever er niet van spreekt dan my onaengename aenmerkingen te doen. Zeg hem dat hy zich bedriegt. Ik ben sterk genoeg van gemoed om terechtwijzingen te aenhooren en er des noods zeer bedaerd over te redeneeren”.

Over besprekingen in de pers oordeelde Conscience met een voor hem ongewone scherpte, blijkens en brief aan A. C. Van der Cruyssen op 30 november 1875 : „Wat aengaet de recensien of

aenbevelingen in de dagbladen, daermede ziet het er zeer zonderling uit. Zy pryzen geene anderen meer dan hunne vrienden, elk in zynen kring. Over de anderen zwygen ze. Ik ben er sedert lang aen gewend. Ware critiek ontbreekt in ons land”.

Klachten over huiselijk verdriet en allerhande leed.

Het begrip „keuken” in de brief aan Dujardin en de toespelingen op zijn zoon in bepaalde stukken, doen ons denken aan zijn gezin, waarin hij veel tegenslag, last en kommer heeft gekend. We bedoelen daarmee niet alleen het smartelijke feit dat hij vier kinderen verloren heeft. Hij blijkt er bovendien dikwijls in spanningen te hebben geleefd, die niet altijd nader toegelicht werden, maar hem in elk geval niet zelden buiten de huiskring dreven. Aug. Snieders, die hem nochtans gunstig gezind was, liet tegen hem het verwijt gelden, dat Hendrik „in zijn gezin Gods water over Gods akker liet loopen en dat hij de Kempen introk, wekenlang, zoodra hij zich dietsch maakte dat er weer zwarte beesten zaten in zijn hoofd”³⁷.

In epistels aan vrienden ging het herhaaldelijk over „huiselijk verdriet”, over „huiselijke zorgen” die hem belet hadden te werken. In de reeds vermelde brief aan de schilder Bertou handelde hij ook over zijn zoon Hildevert en over zijn gezin: „Hild... is in de slechte jaren, loopt in de vermaken, verkwist veel geld, denkt op niets ernstigs meer en geeft my oneindig veel verdriet. Maer... laet ons verder het huishouden daer laten. Bovenal daarvan kan men zeggen: geen nieuws, goed nieuws”. Later kwam de uitdrukking alweer onder zijn pen: „Verre van huis alleen vind ik wat verlichting...”.

Vrij vele echo's van zijn familieleed, zijn niet zeer gelukkig leven zijn in de brieven op te vangen. Weer andere brieven munten uit door een vage klaagtoon over verdriet, dat uit zijn gezondheids-toestand voortspruit. Zijn opslorpemde activiteit was immers niet zonder schade voor zijn gezondheid gebleven. Hij had vaak een prikkel nodig om het vol te houden en vond die o.a. in reizen of in een verblijf in de Kempen of aan zee. Zo voelde hij zich uiterst vermoeid in het hoofd of leed hij aan hartkloppingen. Zijn ogen waren zo zwak geworden dat hij niet meer in staat was een drukproef met de gewenste nauwkeurigheid te verbeteren. En waar hij zo vervuld was van zijn taak, overviel hem zo dikwijls een grote moedeloosheid. Zo schreef hij aan Dujardin op 27 februari 1867: „Ik heb nu sedert een jaer veel verdriet gehad, weinig gewerkt en

37. Vgl. Dr. J. Persyn, *August Snieders en zijn Tijd*, Antwerpen, 1925, 1e deel, blz. 76; Dr. Aug. Snieders, *Karakters en Silhouetten*, Antwerpen, 1926, blz. 11.

ziek geweest, in het gemoed wel te verstaen. Veel moed blijft my niet”.

Conscience „médecin moral” en centrum van internationale briefwisseling.

Eigenaardig mag het heten, dat Hendrik, die zelf niet zelden „ziek in het gemoed” was, ook door levensmoë jongelieden als „geneesheer van de ziel” geraadpleegd werd. Het betreft een drietal Parijzenaars, die hem hun zielstoestand hadden uiteengezet. Telkens dankte hij voor het vertrouwen op deze wijze : „Vous vous adressez à moi comme à un médecin moral ; je vous remercie de cet hommage rendu aux intentions qui animent mes modestes écrits”. De kern van zijn daaropvolgende raadgevingen bestond uit opwekkingen tot concentratie op arbeid, tot ontspanning in de natuur, tot liefde voor een vrouw, bloemen, wetenschap en kunst om mistroostigheid en gemis aan levensenergie te overwinnen. Tenslotte stelde hij zichzelf, blijkbaar niet zonder welgevallen, tot voorbeeld : „Plus d’une fois dans ma vie, j’ai passé par des situations pareilles à la vôtre. J’ai été soldat volontaire, commis de bureau, garçon-jardinier ; j’ai souffert de la misère matérielle et morale ; et ce n’est que par une lutte incessante contre le sort et contre l’envi, que je suis parvenu à me bien caser dans le monde”.

Deze brieven, waarin hij als „médecin moral” werd geraadpleegd, bewijzen eveneens zijn internationale beroemdheid. Het was inderdaad zó dat hij reeds van rond de jaren 1850 in het centrum stond van een drukke internationale briefwisseling. Hiervoor typerend is wat hij op 21 juni 1850 aan F. A. Snellaert meedeelde, echter niet zonder bitterheid : „Tusschen de menigte brieven, die my uit vele streken van Europa toekomen, loopen degenen der vlaemsche taelbroeders zoo zelden, dat het my verwondert een vlaemsch adres op eenen brief te zien (...). Ik leve zeer eenzaam en bemoeij my met niets meer. Myn stand als Letterkundige is niet meer in Belgie”. Hij wees op zijn grote bekendheid in het buitenland en hoe de beloning in het eigen land alleen „afgunst en verdrukking” was. Hij vergeleek zijn lot met dat van beroemde auteurs als Tasso, Milton, Byron, die in hun tijd ook met dergelijke afgunst hadden af te rekenen, en besloot o.m. als volgt : „die gedachte brengt my moed, waer de kracht my anders ontbreken zou”³⁸.

Vriendschap

Met het vorderen der jaren verminderde het klagen niet over onbegrip en tegenkanting, over allerlei ongesteldheden en innerlijk

38. Brief in A. Jacob, o.c., II, blz. 255-258 (nr. 208).

leed. Enige psychische verwantschap met bepaalde weke figuren uit zijn romanwereld, en dat hij het leven als een zwaarmoedige onderging, viel bij hem niet te ontkennen. Enig ongeluksbesef strookte blijkbaar met zijn karakter.

De tere, onzekere gevoelsmens die Conscience was, had een ware behoefte aan begrip en genegenheid. In zijn vriendschap was hij overigens niet oppervlakkig : wie eenmaal zijn geest of hart geboeid had, bleef hij genegen. Denken we aan de velen die met hem in trouwe vriendschap verbonden waren, of die hij, na enige verwijdering, terugwon : J. A. De Laet en G. Wappers, P. De Decker en F. A. Snellaert, Jan Van Beers en Em. Hiel, J. Hoste en J. P. Van Dieren, E. Dujardin, Pol de Mont e.a.

Bijzonder bekoorlijk is het beeld van de vriendschap tussen de oudere Conscience en de jonge, veelbelovende Pol De Mont, tevens een van zijn eerste biografen. Niet alleen in artistiek opzicht was hij mentor : ook in het praktische leven en met het oog op de toekomst was hij voor De Mont een vaderlijke gids, want de jeugdige dichter, zeer begaafd als A. Rodenbach, verwaarloosde als deze al te zeer zijn universitaire studie, die hij trouwens vaarwel zegde. Conscience richtte tot hem zacht-vermanende woorden op 12 januari 1880 : „*Docteur en droit* is zulk een schoone titel en hy geeft zoo veel voorrechten in de wereld ! Zoudt gy het niet op u zelve kunnen verkrygen, een paar maanden nog, al wat ideaal is ter zyde te zetten en u uitsluitend met studie bezig te houden ? (...) Denk aan uwe ouders, en aan de toekomst van u en van degenen, die u duurbaer zijn. In alle geval, my dunkt het uw plicht is niet voor het examen terug te deinzen...” Maar De Mont scheen toen nog maar één verlangen te kennen : schrijver te zijn en leraar te worden ! Hij mocht, ook wat dit laatste betreft, op de steun van Conscience rekenen. We denken hierbij aan zijn tussenkomst bij Eug. Van Oye voor een aanstelling van zijn beschermeling als „professeur de 3e latine” bij het „stadscollege” te Oostende, blijkbaar echter zonder gunstig gevolg.

Verder kunnen we in de brieven aan P. De Mont lezen, dat hij hem er op de hoogte van bracht, dat de Inspecteur-Generaal van het secundair onderwijs hem wenste te ontvangen. Conscience trachtte De Mont wijselijk op dat onderhoud voor te bereiden : „Mr Dumont [de Inspecteur-Generaal] is een rondborstig Vlaming, ernstig en goed, zonder complimenten. Toon u in zyne tegenwoordigheid ingetogen en kalm. Te veel dichterlyk enthousiasmus mochte u jonger doen schynen dan gy zyt, en voor het onderwys vraagt men koele koppen...”. Het onderhoud, ongetwijfeld een element in die eventuele aanstelling, moet vermoedelijk een gunstige indruk op deze ambtenaar gemaakt hebben, vermits De Mont,

niet lang daarna, tot leraar aan het Koninklijk Atheneum te Doornik benoemd werd.

Fiere en onafhankelijke geest.

H. Conscience getuigde zelf dat hij zich te gemakkelijk liet overtuigen, zelfs wanneer hij dacht er zeker van te zijn dat zijn mening de juiste was. Achter veel uiterlijke goedmoedigheid en nonchalance van de romantische artiest leefde in hem echter, en dit kan niet genoeg beklemtoond, een sterke drang naar zelfstandigheid. Zo kon hij fier van zich afbijten, als in deze brief aan zijn dochter, Maria, op 16 juli 1872: „Ik heb ruzie met Hiel en [we] zyn gebrouilleerd. Hiel heeft my uit myn vel doen springen. Ik heb hem onderanderen gezeid: dat ik wel wist, hoe Benoit en Hiel als stelsel hadden, geene vrienden nevens zich te dulden, en niets te willen dan dienaers, aanbidders en slaven; maer dat ik niet gemaekt ben van den deeg waeruit zulken gebakken worden, en ik, dien gewetensdwang moede zynde, my liefst van hen verwyderde. Daer op ben ik heen gegaen...”

In het Frans drukte hij zich zeer dikwijls op een niet minder kordate toon uit. Na het ontslag van zijn weldoener Gustaaf Wappers als directeur van de Akademie voor Schone Kunsten typeerde hij in een brief aan dezelfde op 8 oktober 1853 de nieuwe directeur-beheerder: „un homme qui aura à cœur de me faire avaler des couleuvres autant que possible. Comme il sera grassement payé pour ne rien faire, il sera toute la journée à mettre tout sens dessus dessous pour avoir l'air de gagner ses appointements le pauvre Greffier, [Conscience zelf] qui est l'exécuteur des inventions de tout le monde, perdra son temps et son repos...” Hij deelde zijn besluit mee ook ontslag te nemen: „Après une carrière laborieuse dans la littérature et 14 années de stage à l'académie je finirais donc par être valet de bureau; et, l'âge venant, ce serait là mon bâton de maréchal!

Je le dois à moi-même, à ma famille, à la Littérature de quitter ce cul-de-sac qui m'effraie comme un tombeau”.

In een even directe taal, en met ironische ondertoon, karakteriseerde hij b.v. Jan Van Ryswyck, in de gemelde brief aan Bertou: „Jan van Ryswyck is nu te Antwerpen *le héros de la situation*. Deze toestand heeft zyne magt en zyn verstand vergroot; ik heb hem bezig gezien, en alhoewel hy even brutael in zyne uitdrukkingen is, moet ik bekennen dat hy als *tribun* veel talent, wonder veel talent aen den dag legt...”.

Vrijzinnig en boven de partijen.

Zijn drang naar onafhankelijkheid uitte zich ook in zijn streven naar het los staan van kringen en politieke partijen. Op 25 juli 1876 klaagde hij in een brief aan A. C. Van der Cruyssen: „Hier in Brussel vind ik weinig gezelschap en weinig vermaak. Alles is hier zoo absoluut afgeteekend liberael of katholiek en zoo stryd-zuchtig, dat een vredezoekend en onpartydig man, als ik, nergens meer op zyne plaets is”.

In 1881 wou hij, naar aanleiding van het verschijnen van zijn honderdste boekdeel, nadat hij een afzonderlijke viering door het Davidsfonds had afgewezen, (speelde hier wellicht ook de herinnering aan J. David, die zijn eerste werk scherp had beoordeeld?) op een werkelijk nationale wijze gehuldigd worden door Vlamingen van elke opinie. Ook „onze waelsche broeders” wenste hij er bij te betrekken; hij motiveerde dit echter aldus: „In de waelsche provincien zyn myne werken bekend door de fransche vertalingen. Indien nu de Walen den Vlaemschen schryver willen vereeren, brengen zy dan niet te zelfder tyd eene hoogstvlieiende hulde aen de Vlaemsche tael en Letterkunde in het algemeen? Is dit niet een nieuw verschynsel, dat wy als eene belofte tot meer rechtvaardigheid jegens onze vaderlandsche zaak mogen aenschouwen?...”

Het scheppen van afstand tussen hem en kringen en partijen roept op merkwaardige wijze de uitgesproken vrijzinnige, hiermee constrasterende figuur op van de jeugdige Hendrik, „een driftig agitator met den kleinen knevel en de fonkelende oogen”³⁹, die overigens al spoedig onder invloed van het liberalisme en van H. F. R. de Lamennais was gekomen⁴⁰. Afgezien van de vrij positieve aanwijzingen in de hier eveneens gepubliceerde brief aan J.-B. Courtmans, hoeft het helemaal niet te verbazen, dat H. Conscience lid zou geweest zijn van de vrijmetselarij. De „sociétés secrètes” behoorden immers tot de bijzondere psychologie van die romantische tijd⁴¹. Het lijdt geen twijfel, dat ook Conscience, de romanticus bij uitstek, belangstelling in die richting heeft gevoeld, hij die steeds zo voortreffelijk de atmosfeer van geheime bijeenkomsten en genootschappen, van het zich in het geheim met anderen verbinden en strijden, in talrijke verhalen wist te suggereren.

39. Vgl. *Het Volksbelang*, 1885, 19e jrg., 21 februari op 1e blad.

40. Vgl. Eug. De Bock, *Hendrik Conscience en de Opkomst van de Vlaamse Romantiek*², Antwerpen, MCMXLIII, blz. 68 en pass.

41. J. Kuypers, *Buonarotti et ses sociétés secrètes*, Bruxelles, 1960, p. 37 herinnerde in verband met deze „sociétés” aan het gezegde van K. Marx, dat, inzonderheid op romantische geesten „l'attrait du manteau théâtral des conspirations” niet gering geweest is.

Mag het wellicht eveneens als aansluiting bij zijn eventueel persoonlijke ervaring als lid van de vrijmetselarij beschouwd worden, dat Conscience te Antwerpen een der voornaamste stichters werd, in 1845, van een volgens logetype ontworpen geheime Vlaamsgezinde vereniging *Het Heilig Verbond (De Toekomst)*? In verband hiermee vinden we in vele brieven van hem allerhande maçonnieke tekens en benamingen, die tot het innerlijk leven van dat organisme behoorden, dat ook vertakkingen buiten de Scheldestad had ⁴².

Waarom hij uiterlijk zijn vrijzinnigheid prijs gaf.

Na de herwerking van zijn vrijzinnig *In 't Wonderjaer* in katholieke zin kenmerkte hem een lichte schroom zich uiterlijk al te zeer aan de een of andere partij te binden, maar behield hij een inwendige voorkeur voor het vrijzinnig-liberaliserende ⁴³. Innerlijk heeft hij nooit „verraad gepleegd”, althans niet aan de fundamentele neiging van zijn wezen naar vrijheid en onafhankelijkheid. Dit in tegenstelling met wat tijdgenoten en ook latere auteurs van hem hebben beweerd. Nog op 3 oktober 1881 schreef zijn trouwe bewonderaarster Vrouwe Courtmans aan K. Bogaerd over hem: „Ja zelfs de grootste ontweek niet alleen den strijd, maar hij verliet het vaandel dat hij geestdriftig had opgestoken...” ⁴⁴. Met het oog op een zo ruim mogelijke verkoop van zijn boeken, waarvan de financiële opbrengst hem in vele omstandigheden de zo nodige hulp heeft geboden, wou hij immers voor iedereen aanvaardbaar blijven. Daarbij bedoelde hij in de Vlaamse cultuurstrijd positief bij te dragen tot volksoontwikkeling en de vestiging van een volksliteratuur in Vlaams België.

Hij zelf heeft dit uiterlijk prijsgeven van zijn oorspronkelijke vrijzinnigheid – voor hem blijkbaar een aangelegenheid van geestelijke en materiële strategie – een paar maal op merkwaardige wijze gemotiveerd. Aan A. C. Van der Cruyssen verklaarde hij onomwonden, dat hij door armoede en gebrek aan bestaansmiddelen tot die stap was gedwongen: „zonder betrekking, zonder mid-

42. Vgl. in verband hiermee: G. Degroote, *Hendrik Conscience, een vrijzinnig man?* in *Dietsche Warande en Belfort*, 1964, blz. 113-123. Brieven betreffende „De Toekomst” werden door A. Jacob in de reeds gemelde *Briefwisseling*, Gent, 1914, 2e dl., pass., gepubliceerd.

43. *Het Volksbelang*, 1885, 19e jrg., 21 febr., op 1e blad: *Hendrik Conscience en de klerikalen*, schreef over hem, dat hij als arrondissementscommissaris te Kortrijk „in 't geheim zeer liberaal was” en als Conservator van het Wiertzmuseum te Brussel steeds „zeer vrijzinnig sprak, onder vrienden”.

44. Vgl. G. Degroote, *Vrouwe Courtmans, Brieven aan haar zoon Emile* in *Handelingen v. d. Kon. Zuidnederl. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, 1964, I, blz. 137.

delen van bestaan, door edelmoedige zielen moete ondersteund worden (...). Ik liep gekleed als een arme duivel, met broek en jas tot op de draad versleten, en voorzien van door ouderdom blinkende knoppen – met schoenen vol kerven...”⁴⁵. De zelfverdediging, die hij, na een terugblik over de vele, voorbije jaren, in een vrij onbekend gebleven brief van 24 november 1881 aan zijn biograaf, Edm. Mertens stuurde, was ruimer geschakeerd. Het is zulk een belangrijk getuigenis, dat we het hier andermaal weergeven⁴⁶: „... in 1838 las men, om zoo te zeggen, geen Vlaamsch meer in België; de hoogere klassen, zelfs de middelbare burgerij, waren verfranscht. Een gedeelte der werkende burgers was, ten gevolge der omwenteling, ingenomen tegen zijne eigene moedertaal. Diensvolgens, buiten een gering gedeelte dezer laatsten, bleven ons tot het vormen van een lezend publiek geene andere elementen over, dan het mindere volk, dan buitenlieden en de schoolkinderen.

Wat was er te hoopen van schriften, die rechtstreeksch zouden aandruisen tegen de overtuiging en het gevoel der eenige klassen op welke men inwerken kon? Niets. Het was eene plicht en eene wet, hunne zeden en hun geloof te eerbiedigen, wilde men ingang tot hen vinden. Anders, geene vlaamsche volksletterkunde mogelyk en, zonder deze, geen middel tot behoud en verspreiding der moedertaal.

Ten gevolge dezer erkende voorwaarden; heb ik mij, na de tweede uitgaaf van het Wonderjaar, beijverd om de strekking mijner werken zoo te richten, dat lieden van alle gezindheid en van alle ouderdom ze konden lezen en genieten, zonder zich gekwetst te voelen. Het is mij wel zeker eene moeilyke taak geweest, uit zoo nauw beperkte bouwstoffen een honderdtal boekdeelen samen te stellen, zonder in ene al te groote eentoonigheid te vervallen; maar dat ik mij in mijne vooruitzichten, ten goede der moedertaal, niet had bedrogen, getuigen de vruchten van mijn vijfenveertigjarig streven”.

Het oeuvre van Conscience stamde dus, in opvallende tegenstelling met wat al zo vaak werd gezegd of geschreven, niet uit een eigen diep-christelijke overtuiging, – het was plicht en wet! – maar omdat het voor hem zelf en voor de ontwikkeling van de Vlaamse taal en literatuur noodzakelijk bleek zó te schrijven. Het is echter vanzelfsprekend, dat hij de vele lichte gestalten uit zijn romanwereld niet zou geschapen hebben zonder de hem eigen gaven van

45. Vgl. A. C. Van der Cruyssen, *Mijne Herinneringen aan Conscience*, Gent (z.j.), blz. 78 vlgg.

46. Vgl. reeds G. Degroote, aangeh. artikel in *Dietsche Warande en Belfort*, blz. 118-119.

warme humaniteit en goedheid en zonder een in hem diepgewortelde zin voor religiositeit. Het heeft ongetwijfeld, na zijn gepassioneerde begin in vrijzinnige richting, een niet geringe zelfbeheersing geveerd, verder een leven lang in brave onderworpenheid aan „plicht en wet” de pen te hanteren ⁴⁷.

Contrastspelingen.

Een scherpe contrastspeling blijft zijn figuur beheersen : de twee zwenkingen, die voor zijn letterkundige loopbaan beslissend waren, heeft hij niet in volle overgave uitgevoerd. Schakelde hij over van het Frans, zijn eigenlijke moedertaal, op het Nederlands, toch bewijzen, na al die jaren, intieme getuigenissen als brieven en persoonlijke notities, hoe hij, en dit hoeft op zichzelf niet te verbazen, veelal nog in het Frans was blijven denken. Gaf hij de explosieve vrijzinnigheid van zijn bewogen jeugd prijs, toch liet hij niet na deze „ingekeerder” te cultiveren, voor zover de verspreiding van zijn boeken en maatschappelijke welstand niet in het gedrang gebracht werden.

De mogelijke scherpe zijden van de vrijgeesterij van de jonge temperamentvolle „agitator”, die hij eenmaal was, heeft hij naderhand met stijgende levenswijsheid, volgens wisselende omstandigheden, weten te hullen in de plooiën van de patriarchale beminlijkheid waarmee hij een der hoofdfiguren van de Vlaamse Beweging geworden was, achter zijn ongeëvenaarde populariteit als schrijver en zijn internationale roem. Toen de grootse feestelijkheid te zijner ere in 1881 plaats vond, was hij een nationaal symbool geworden, „au-dessus de la mêlée”, boven standen, levensbeschouwing en politiek, waaraan b.v. én de liberale vriendenkring van Julius Hoste én de katholieke universiteit te Leuven (met een eredoctoraat) hulde brachten. Wegens de ruime geschakeerdheid was de hulde zelf een unieke gebeurtenis in een tijd waar het geestelijk klimaat zo vaak vergiftigd was door bekrompen fanatisme, schoolstrijd en scherpe politieke tegenstellingen, waar zo moeilijk een ontmoetingscentrum op hoger niveau kon gevonden worden.

In psychisch opzicht lijken een aantal, soms ook tegengestelde karaktertrekken en gaven in H. Conscience verstrengeld. Een grote gevoeligheid, die hem zo kwetsbaar maakte, en meebracht dat hij op bepaalde ogenblikken niet tegen het leven scheen opgewassen te zijn ; het bewustzijn van allerhande moeiten en verdrietigheden, van innerlijke onvoldaanheid, wat hem echter niet voortdurend egocentrisch over eigen leed of innerlijke ervaringen deed buigen,

47. Vgl. verder hierover : G. Degroote, reeds aangeh. artikel in *Dietsche Warande en Belfort*, blz. 119 vlgg.

noch verhinderde zijn aangeboren goedheid in daden van warme vriendschap, sociale hulpvaardigheid en volksontwikkeling om te zetten. Een sterke drang naar evasie en het leven der verbeelding, een „esprit d'aventure”, volgens G. Th. Antheunis, zo karakteristiek voor de familie Conscience, zonder dat de praktische realiteit door Hendrik uit het oog werd verloren. Een taaie, zelfs gepassioneerde ambitie, het werkvermogen van een natuurkracht en de diepe ontvankelijkheid voor de inwerking van het romantisch sentiment van de tijd, met o.a. de Antwerpse artiestenbohème van schilders en schrijvers, voor de romantische taalstrijd, die zelfs in 1851 tot een voor hem zware politieke nederlaag leidde, en voor de groeikrampen van de jonge Belgische staat, die hem tenslotte, na pijnlijke spanningen tussen zijn artistieke droom en zijn verlangen naar de politieke daad, op het eenzame eiland van literaire schepping terugdreven. Op 8 november 1857 had hij Baron J. de St. Genois meegedeeld hoe zeer de politiek hem ontgoocheld had: „Het is, voor Letterkundigen en Dichters, niet goed in het politiek geharrewar (...) *Convictie* beteekent in de politieke taal tot alles gereed zyn en blindelings gehoorzamen wanneer er verkondigd is dat het belang der party het eischt. Wy begrypen dien afstand onzer eigene overweging niet...”. Met de woorden: „Ik ben kunstenaar vooral” heeft hij nog in 1872 de Brusselse Vlamingen, die in de volksmaatschappij „De Veldbloem” gegroepeerd waren, afgewezen, toen ze hem als hun vertegenwoordiger naar het parlement wilden afvaardigen, „en – het moge hoogmoedig schijnen – ik acht mij jegens vaderland en volk gehouden de kunst te blijven beoefenen zoolang mijn geestesvermogen niet te veel verzwakt”. Erelinten, promoties in de nationale orden en hoge ambten, zoals tegenstanders van hem reeds in zijn tijd en sommige auteurs later van hem getuigden, mogen de houding van de ongetwijfeld voor officiële eerbewijzen niet ongevoelige Conscience mede hebben beïnvloed. Ze kunnen inderdaad een rem geweest zijn, die verhinderd heeft, dat de in 1872 overigens voorzichtige staatsambtenaar, Conservator van het Wiertzmuseum, nog een politiek leiderschap in de Vlaamse strijd zou aanvaard hebben. Hier speelde zeker ook het verleden met zijn schaduwen en bittere herinneringen. Het is echter niet minder waar – een belangrijke nuance waarvoor A. Jacob in zijn Gids-artikel over Conscience en de Belgische politiek weinig aandacht heeft – dat de onverpoosde arbeid aan zijn letterkundige taak inniger met zijn psychische essentie strookte dan het energisch en tactisch ageren van een politiek leider.

Schitterend overwonnen minderwaardigheidsgevoel.

Deze schets van, naar het ons voorkomt, fundamentele krachtlijnen van een geestelijk profiel zoals het zich op de achtergrond van zijn brieven aftekent, kan niet besloten worden zonder even terug te keren naar het uitgangspunt: in vele opzichten bestaat er een diepgaand verschil tussen het meestal ongecompliceerde mensentype, dat hij in zijn romans en verhalen heeft geschapen, en zijn diepere psychologie van mens en schrijver. Deze objectieve benadering van de grondtrekken van zijn wezen, die er „l'unité intime”⁴⁸ of het psychisch centrum van uitmaken, doet volstrekt geen afbreuk aan de uitzonderlijke verdienste, dat hij door zijn vertelkunst, toen de Nederlandstalige cultuur in België op een laagtepunt was gedaald, een werkelijk lezend publiek heeft in het leven geroepen. Het blijft zijn functionele betekenis in onze cultuur- en literatuurgeschiedenis, de groei van het sociaal en geestelijk „Arm Vlaanderen” naar volwaardiger bewustzijn aanzienlijk bevorderd te hebben.

Internationale roem en de oprechtste blijken van liefde en waardering in eigen land bekroonden zijn inspanning en arbeid. Het bekende hoogtepunt was de vorstelijke onthulling van zijn standbeeld te Antwerpen op 13 augustus 1883, die hij niet meer kon bijwonen. Enkele dagen later, op 19 augustus, zond de oude en zeer zieke Conscience, uit Brussel, aan zijn goede vriend, Pieter Génard, stadsarchivaris te Antwerpen, deze woorden in het laatste gedagtekende briefje dat we thans van zijn hand bezitten: „Ik bid u, vraag aen den heer Burgemeester eene medalie der onthulling voor my: ik heb ze nog niet gezien.

Men zegt ook in de dagbladen dat men te Antwerpen voor 10 en 25 Centimen portretten verkocht en medaliekenen^{6 a}. Wildet gy deze voor myne rekening koopen en photographies van het monument tegen de bibliotheek, en my dit alles medebrengen, gy zoudt my veel plezier doen, want tot nu toe bezit ik daarvan niets”.

Achter de ontroerend-schone eenvoud van dit briefje verstrengelen zich tot één beeld: de volksjongen Hendrik Conscience, die zich in 1834, na zijn bezoek aan J. A. De Laet tegen het leven niet opgewassen voelde, en in een somber perspectief, een naamloos vergeten zwoegen voor het dagelijks brood voorzag... en de Conscience, die zich over dat minderwaardigheidsgevoel op schitterende wijze had gewroken.

48. Zie deze uitdrukking bij Dr. S. Dresden, *De Structuur van de Biografie*, Den Haag-Antwerpen, 1956, blz. 167.